

УДК: 172.1 +168.5

**КРИТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК САМОРЕФЛЕКСІЯ
ЛЮДСЬКОГО ВИДУ (ЗА РОБОТОЮ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА
«ПІЗНАННЯ ТА ІНТЕРЕС»)**

Аспірантка філософського факультету, Захарченко М.С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна,
м.Київ

У роботі проаналізовано розвиток критичної теорії у зв'язку з людськими інтересами в роботі Юргена Габермаса "Пізнання та інтерес". Предметом роботи є взаємовідношення між різними типами людської пізнавальної активності, співвідношення природничих наук та наук про суспільство. Метою роботи є дослідити критичну теорію як таку, що є сутнісним елементом наук про суспільство, продемонструвати, яким чином можлива теорія суспільства в контексті комунікативного та емансипативного інтересів; прослідкувати виникнення дискурсивної етики Юргена Габермаса із критичної реценції робіт Карла Маркса та Вільгельма Дильтея. Досліджено роль комунікативного та емансипативного інтересу в науках про суспільство. Ключові слова: критична теорія, комунікативна дія, інструментальна дія, природничі науки, науки про суспільство, емансипативний інтерес.

Захарченко М. С. Критическая теория общества как саморефлексия человеческого вида (в работе Юргена Хабермаса «Познание и интерес») / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка, Украина, г. Киев

В работе проанализировано развитие критической теории в связи с человеческими интересами в работе Юргена Хабермаса «Познание и интерес». Ключевым являются вопросы взаимодействия между разными типами познавательной активности, соотношение наук о природе и

общественных наук. Цель работы – исследовать критическую теорию как сущностный элемент общественных наук, продемонстрировать связь критической теории с коммуникативным и эмансипативным интересами; проследить процесс возникновения дискурсивной этики Юргена Хабермаса из критической рецепции работ Карла Маркса и Вильгельма Дильтея.

Ключевые слова: критическая теория, коммуникативное действие, инструментальное действие, естественные науки, общественные науки, эмансипативный интерес.

Zakharchenko M. S. Critical theory of society as a self-reflection of the human species (based on the work of Jürgen Habermas “Knowledge and human interests”) / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The paper analyzes the development of critical theory in relation to human interests in Jürgen Habermas’ “Knowledge and human interests”. The key issue is interaction between the different types of cognitive activity, the ratio of the natural sciences and social sciences. Purpose of the article is to examine the critical theory as an essential element of the social sciences, to demonstrate a link between theory and critical communicative and emancipative interests; to trace the origin of Jürgen Habermas’ discourse ethics through critical reception of the works of Karl Marx and Wilhelm Dilthey.

Key words: critical theory, communicative action, instrumental action, natural sciences, social sciences, emancipative interest.

Однією з головних цілей Юргена Габермаса в роботі «Пізнання та інтерес» є відповідь на питання: яким чином можлива критична теорія суспільства, яка здатна у своїх межах оцінити та обґрунтувати власні засади, визначити межі застосування та прослідкувати, як в соціумі поєднується одиничне та загальне. Зрештою, роботу «Пізнання та інтерес» можна вважати програмною в рамках дослідження філософії Юргена Габермаса. Навіть сам автор через тридцять років після першого видання роботи зізнавався, що незважаючи на масштабність та амбіційність задуму,

відмову від певних своїх поглядів, задекларованих у книзі, вона й «сьогодні варта систематичного прочитання». [1, 361]

Саме в цій книзі віднаходимо витoki філософії Юргена Габермаса, сутнісний зв'язок автора із попередньою філософською традицією та простежуємо реалізацію критичної настанови філософа, від якої він не відступає і сьогодні – аналіз поглядів інших філософів не шляхом заперечення, а шляхом віднаходження раціональних та конструктивних елементів у кожному з них. Серед провідних ідей роботи «Пізнання та інтерес», що стали ґрунтом для проекту комунікативної філософії Юргена Габермаса такі:

1. Поєднання гегелівської генетичної епістемології з елементами теорії Маркса, а саме: з тезою про природно-історичне походження людини та Марксовим розрізненням форм соціально-культурної діяльності.

2. Дихотомія об'єктивного світу, що постає як сфера царини інструментальної дії, сукупність речей і подій, опосередкованих науковими категоріями, з одного боку, та з іншого - життєсвіту, який є доступним нам із внутрішньої перспективи його учасника.

3. Габермас неодноразово підкреслював, що саме герменевтика Гадамера (та рецепція герменевтичної філософії в цілому) дозволила йому розвинути теорію комунікативної дії та мовної прагматики. Габермас розуміє мову як «засіб, що прояснює можливість індивідуації через процес усупільнення (Vergesellschaftung)». [1, 363]

4. Важливим є також вплив Фрейда на генезу філософії Юргена Габермаса, зокрема його рецепція фрейдової ідеї щодо «діалогічного розуміння саморефлексії».

Одним із ключових питань роботи Юргена Габермаса є питання про роль теорії пізнання в критичній теорії людства. Тут Габермас аналізує філософський доробок Маркса, а саме його рецепцію Гегелівської філософії. Основна увага зосереджена на розрізненні між природничими

науками та науками про людину. Радикалізуючи деякі погляди Маркса, Габермас показує, яким чином «науки про людину» можуть не просто знаходитися на одному щаблі за ступенем науковості із природничими науками, але будучи зрозумілими як самокритика суспільства, вони стають провідним елементом у історичному розвитку людства.

Розуміння рефлексії за зразком процесу виробництва призвело до того, що Маркс практично не проводить розрізнення між природничими науками та науками про людину (адже визначальна роль тут належить рефлексії).

Габермас намагається розвинути ідею ранніх робіт Маркса, в яких він ще не здійснив цілковитого ототожнення наук про людину із природничими науками. Так, для Маркса обґрунтування природничих наук віднаходить свою реалізацію у конкретному теоретико-пізнавальному поступі цих наук, а саме у тому, наскільки їх прогрес інтегрований до процесу виробництва. Тут Маркс іде слідом за Кантом, який зразок науковості вбачає не в абстрактній ідеї науки взагалі, а в конкретному втіленні, наприклад, у сучасній йому фізиці.

У той же час Маркс не здійснив на достатньому рівні обґрунтування теорії суспільства, хоча він і визначав функціонування наук про людину у формі критики суспільства. Обґрунтувати науковість «наук про людину», а разом із цим і його власної концепції, Маркс намагається за допомогою зрівняння природничих наук та наук про людину. «Пізніше природничі науки підпорядковують собі науки про людину, так само, як і науки про людину підпорядковують природничі науки: існуватиме лише єдина наука».

[1, 61]

На думку Габермаса, Маркс не захопив визначальної відмінності між двома розділами наук. Примітним є те, що природничим наукам якраз і бракує того акту саморефлексії, що його елімінував Маркс. Саме рефлексія через критику досліджує процес природничо-історичного становлення суспільного суб'єкту, і саме через рефлексію цей процес усвідомлюється

самим суспільним суб'єктом. «Тією мірою, якою науки про людину є аналізом конститутивних процесів у суспільстві, вони з необхідністю включають у себе саморефлексію науки в формі теоретико-пізнавальної критики. Саме цього ї бракує економіці, яка розуміє себе як «людське природознавство»». [1, 61] Габермас вважає, що це є наслідком руху Марксової концепції у методологічних межах інструментальної дії.

Розвиваючи думку Маркса, можна сказати, що соціальні науки, так само, як і природничі перебувають у межах категорії знання заради контролю. Природничі науки, що перетворюються на виробничі сили, постають як засіб контролю над природою. Тоді як, науки про людину забезпечують передбачення, а отже й контроль над діями самого суспільства.

За програмою Маркса, успіх природничих наук, а отже й виробничих сил, є ключовим фактором у розвитку людини як виду. Їх розвиток поступово зможе замінити собою ті чи інші людські здатності. Спочатку – це засоби пересування, далі засоби покращення та посилення людського зору, заміщення ручної праці, а згодом і виконання тих завдань, із якими справляється людський мозок. Таким чином, через розвиток природничих наук поступово відбувається самоконституювання людського виду. Цей процес зможе завершитись тоді, коли відбудеться процес емансипації суспільного суб'єкту від необхідності примусової праці.

Але можливий інший варіант розвитку подій. Зазвичай, наголошує Маркс, відношення сили та розподіл благ у суспільстві набуває політичної форми. Натомість відмітною рисою капіталізму є те, що взаємовідношення між класами зумовлені економічно, а саме через працю вільнонайманих робітників, такий стан справ приймає форму громадянського права. Таким чином, навіть найбільш прогресивні здобутки у сфері науки та в сфері виробництва не з необхідністю призводять до емансипації суспільного суб'єкту.

Аналіз взаємовідношень між класами Габермас здійснює у сфері комунікативної дії. «У той час, як інструментальна дія співвідноситься з необхідністю зовнішньої природи, а рівень виробничих сил забезпечує технічний контроль над примусом природи, комунікативна дія знаходиться у відношенні до вираження власної природи людини». [1, 69] Звільнення від примусу внутрішньої природи вдається тією мірою, якою інститути, що засновані на силі, змінюються організацією соціальних відношень, в основі яких вільна від владарювання комунікація. Цей процес не відбувається безпосередньо за рахунок виробничої діяльності, а скоріше через революційну діяльність класів та класову боротьбу, що включає в себе також критичну діяльність рефлексивних наук.

Застосовуючи Гегелівську схему розвитку абсолютного духу до аналізу історичного розвитку людства, Маркс визначає розвиток людського виду у нерозривному зв'язку з конституюванням соціального суб'єкту. У результаті взаємовідношення та емансипації людини від природи відбувається формування соціального суб'єкту, а в результаті боротьби між класами відбувається його самоусвідомлення. У ході синтезу через працю відбувається процес опосередкування соціального суб'єкту зовнішньою природою, яка постає у цьому процесі як об'єкт. Але «всередині» соціального суб'єкту відбуваються такі самі процеси опосередкування, але тут у ході боротьби вже частини соціального суб'єкту, а саме різні партії по чергово постають одна для одної у вигляді об'єкту. Габермас наголошує на тому, що обидва ці процеси є різними проявами процесу опосередкування. Таким чином, у першому випадку реальність постає у площині інструментальної дії, а також у теоретично-технічному відношенні між об'єктом і суб'єктом, що відповідає такому погляду. У другому – відношення між об'єктом і суб'єктом набуває теоретично-практичного характеру та перебуває у сфері комунікативної дії.

Вже на цьому етапі можна виокремити один із поняттєвих трикутників, що слугує каркасом для системи Габермаса: праця-мова-сила.

Саме в просторі цих категорій рухається у своєму становленні суспільство та відбувається реалізація його вихідного інтересу – інтересу до самостійного мислення, а отже й до самостійної дії. Спочатку за допомогою праці людина, протиставляючи себе зовнішній природі та упередметнюючи її, звільняється від її постійного примусу, тут вона рухається у сфері інструментальної дії. У сфері комунікативної дії людина опиняється, коли вона вперше починає називати предмети, а отже мова тут стає засобом опосередкування свідомості та сенсу речей. Примітним є те, що сфера інструментальної дії є монологічною сферою, тоді як сфера комунікативної – діалогічною, адже вже на цьому рівні людина перебуває в соціумі. Звільнення від внутрішнього примусу власної природи відбувається через рефлексію, яка спрямована на сам соціум. Отже, якщо говорити про єдність наук, до якої прагнув Маркс, то вона за Габермасом можлива саме у такій формі. Саме критична теорія суспільства веде людство до його вихідної мети. І саме в формі критичної теорії мусить існувати філософія, таким чином вона здатна віднайти власне обґрунтування. Габермас звертає увагу на те, що реалізувати таку програму Марксові завадили позитивістські упередження, і що її зародки ми можемо віднайти вже в теоретико-пізнавальній концепції Гегеля.

Для Габермаса принциповим є зв'язок між критикою, пізнанням та інтересами. У критиці пізнання в формі рефлексії реалізовується емансипативний інтерес, тобто інтерес до самостійного мислення. Важливість критики для теорії в роботі Габермаса постає передусім у зв'язку з аналізом критичної теорії І.Канта. Аналізуючи вчення І.Канта, Ю.Габермас прослідковує, яким чином тут поєднується теоретичний та практичний інтерес. У цьому відношенні саме підпорядкованість теоретичного інтересу практичному дозволяє Габермасу застосовувати критичну теорію І.Канта в антропологічному контексті, тобто в контексті аналізу не лише засад науковості, а принципів розвитку людства загалом.

І хоча Габермас наголошує на тому, що в науках про людину віднаходимо радше комунікативний інтерес, тобто інтерес до розуміння іншого. Бачимо, що таке розуміння «іншого» неможливе без встановлення координат власного існування.

Комунікативна дія тут виступає як частина процесу розуміння себе. Адже в певному сенсі людина розуміє себе через виокремлення своєї самості з-поміж інших. Зрозуміло, що сферою комунікативної дії є мова, яка виступає основою та умовою існування інтерсуб'єктивності. Мова є тим, що поєднує одиничне та загальне. Габермас пропонує схему, що якнайкраще прояснює зв'язок індивідуальної та загальної історії. У площині життя окремого індивіда горизонтальна ідентичність формується у зв'язку до комунікації із іншими особами та виокремлення власної особи з-поміж інших. Вертикальною ідентичністю може бути названа та ідентичність, що формується в просторі часу, а саме в результаті накопичення життєвого досвіду.

За аналогією, Габермас пропонує побудувати схему для розуміння загального розвитку людського духу. У цій схемі постає подвійна діалектика одиничного й загального. Горизонталь характеризує взаємовідношення поміж загальністю мовної спільноти та індивідумів. У межах горизонталі відбувається також ототожнення особи з іншими, а з іншого боку виокремлення своєї особистості. Вертикаль постає як часовий вимір життя людей, тобто відношення їх одиничної долі до загальної історії.

Габермас наголошує на тому, що ця сфера є лише елементом у проясненні співвідношення одиничного й загального.

У той же час Габермасу вчення Дильтея дає змогу розвинути власну теорію та прояснити комунікативний вимір людського буття. Комунікативна дія, як наголошує Габермас, керується комунікативним інтересом, інтересом до взаємопорозуміння та відновлення чи встановлення консенсусу. Характер комунікативного інтересу –

практичний, він веде до конституювання світу, але не в просторі суб'єкт-об'єктних відношень інструментального інтересу, а в просторі конституювання світу через інтерсуб'єктивну спільноту членів комунікації.

Варто зазначити, що Габермас, услід за Дильтаєм, розуміє простір комунікації ширшим за мовний вимір. Для прояснення специфіки комунікації в Габермаса спочатку звернемося до порівняльної характеристики мови наук про природу та наук про дух, як їх розуміє Дильтай.

Мова науки про природу є чистою мовою, що побудована у відповідності до правил логіки та має на меті позбавитися всіх емпіричних домішок. Це означає, що в мові природничих наук відбувається чітке розмежування між емпіричним станом речей, фактами та їх символічним вираженням. На противагу цьому в науках про дух, як уже було зазначено, відбувається не аналіз, а конституювання предмету дослідження. Тому символічні зв'язки тут набувають фактичного характеру. Як наголошує Габермас, «герменевтика є одночасно формою досвіду та граматичним аналізом». [1, 199]

Мова природничих наук використовується за обставин, що були сконструйовані в результаті інструментального інтересу. Відбувається трансформація досвіду у відповідності до вимог наукового дослідження. Тобто тут йдеться про перехід від одиничного до загального. На противагу цьому в науках про дух перехід відбувається в просторі від загального до одиничного. Й саме тому серед основних проблем тут постає проблема можливості схоплення дечого унікального в універсальних термінах.

Об'єктивацію унікального досвіду дослідники віднаходять у просторі розмовної мови. Для Габермаса принциповою є рефлексивність розмовної мови, яка наявна в результаті того, що при аналізі у вимірі розмовної мови, дослідник може звертатися до позамовних елементів. Відтак розмовна мова відноситься до мови науки як метамова до об'єктної мови.

Таким чином, структура повсякденної комунікації складається саме із об'єднання усіх трьох елементів. Дії можуть інтерпретуватись через мову, так само, як і мова, може інтерпретуватись через дії. А спонтанність вираження переживань забезпечує спонтанність перебігу комунікативних процесів, з іншого боку, вона піддається регулюванню з перспективи дій та мови. У повсякденності жоден із цих елементів не зустрічається ізольовано від інших і саме таке поєднання мовних і немовних елементів забезпечує повсякденній мові її рефлексивність. Вона здатна сама себе інтерпретувати. «Без доповнення природної мови немовними елементами, вона б залишилась фрагментованою». [1, 207]

Габермас звертає увагу на те, що таке об'єднання елементів комунікації підтверджує плідність герменевтичного кола, яке не є хибним колом. У герменевтиці відбувається аналіз не мови та фактів світу окремо, а мови та досвіду. Цей досвід нерозривно пов'язаний із життєвою практикою. А той, хто використовує мову в ході інтерпретації, у цей же час її вчить. А герменевтика в цьому контексті постає як нерозривна єдність аналізу граматичних зв'язків та емпіричного змісту.

Таке постановня герменевтики як науки подібне до рис природничих наук. І там, і там йдеться про зв'язок мови та дії, обидві сфери спрямовані на елімінування сумніву та встановлення рівноваги. Але якщо проблематизація у природничих науках відбувається за рахунок порушення успіху в процесі здійснення інструментальної дії, то в науках про дух проблематизація відбувається в результаті втраченого консенсусу. А в цьому контексті відрізняються й цілі цих наук. Природничі науки регулюються інструментальним інтересом, що спрямований на схоплення світу як об'єктивної дійсності. Натомість, інтерес наук про дух є практичним, він спрямований на збереження інтерсуб'єктивного взаємопорозуміння в перспективі якого охоплюється дійсність.

Література:

1. Habermas Jürgen. Erkenntnis und Interesse. – Felix Meiner Verlag, Hambur, 2008.
2. Habermas, Jürgen. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln. - Frankfurt am Main:Suhrkamp,1994 (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 422)
3. Habermas, Jürgen. Theorie des kommunikativen Handelns. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2008.
4. Habermas, Jürgen. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1995.
5. Held David. Inrerests, Knowledge and Action. // Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas. – University of California Press, 1980.

References:

1. Habermas Jürgen. Erkenntnis und Interesse. – Felix Meiner Verlag, Hambur, 2008.
2. Habermas, Jürgen. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln. - Frankfurt am Main:Suhrkamp,1994 (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 422)
3. Habermas, Jürgen. Theorie des kommunikativen Handelns. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2008.
4. Habermas, Jürgen. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. - Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1995.
5. Held David. Inrerests, Knowledge and Action. // Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas. – University of California Press, 1980.